

ՀԱՅ-ԱԼԱՆԱԿԱՆ

ՆՇՄԱՐՆԵՐ

Ակիւթներու եւ սարմատներու շառաւիղ իրանալեզու այս ցեղը, Ալանները, յաճախակի ներկայութիւն մը եղած է մեր մատենագրութեան մէջ¹:

36 թուականին Հայաստանի վրայ յարձակած վրացական բանակին մէջ, Տակիտոս կը յիշէ ներկայութիւնը վարձկան սարմատներու, զորս Յակոբ Մանանդեան կը համարի ալաններ²: 72 թուականին, Յովսէփոս Փլաւիոս կը յիշէ Տրդատ Ա.ի օրով ալանական ներխուժում մը, ետ մղուած թագաւորին կողմէ, որ պահ մը պարանով բռնուած է թշնամիէ մը. ըստ Ա. Մ. Գարագաշեանի եւ Մանանդեանի, այս դէպքը կը համապատասխանէ «Արտաշէս եւ Սաթենիկ» վիպերգի «շիկափոկ պարան»ի հատուածին³, իսկ Մովսէս Խորենացիի կողմէ վերագրուած է Տրդատ Գ.ին⁴: Ֆ. Գառաթա Թոռէս 36 թուականի արշաւանքը կը նկատէ «Արտաշէս եւ Սաթենիկ»ի պատմական հիմքը⁵:

Բացառուած է, արդեօք, հայ-ալանական ամէն յարաբերութիւն Արտաշէս Ա.ի բուն ժամանակաշրջանին (Ք.Ա. 190-160): Հետազոտողները համաձայն են ալաններու Հիւսիսային Կովկաս երեւումը

1. Տե՛ս ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆ Ռ., «Ալան» ցեղամուկը (Էքզոնիմ) V - VIII դդ. հայկական աղբիւրներում, «Հայ ժողովրդական մշակոյթի հետազոտման հարցեր. երիտասարդ գիտնականների VI կոնֆերանս», զեկուցումների թեզիսներ, Երեւան, 1984, էջ 27-28:
2. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ Յ., Երկեր, հատոր Ա., Երեւան, 1977, էջ 309-311:
3. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ Յ., Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հատոր Բ., Ա. մաս, Երեւան, 1957, էջ 10-14:
4. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՏԻ, Հայոց պատմութիւն, թարգմանութիւն, ներածութիւն եւ ծանօթագրութիւններ Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1981, էջ 229-230, 268:
5. Հմմտ. MOSES KHORENATSI, *History of the Armenians*, translation and commentary on the literary sources by Robert W. Thomson, Cambridge-London, 1980, 191.

Ք. Ե. Ա. դարուն թուագրելու, ինչ որ կը զուգադիպի Արտաշեսի խորենացիական ժամանակագրութեան (70-111, ըստ Մալխասեանի⁶, 87-128, ըստ Լեւոն Շահինեանի⁷, եւայլն⁸):

Ամէն պարագայի, «Քարթլիս Յիսովբեբա»ի տեղեկութիւնները թեւեւ ժամանակագրական որոշ յստակութիւն կրնան յառաջացնել: Հոն կը խօսուի, Ք.Ա. 2րդ դարուն, Արտաշեսի հիւսիսային երեք արշաւանքներու մասին. առաջինին, վրացիներ, օսեր (ալաններ) եւ կովկասեան այլ ցեղեր Հայաստանի վրայ կը յարձակին, բայց ի վերջոյ ջախջախիչ փոխվրէժի կ'ենթարկուին Արտաշեսի եւ Սմբատ Բագրատունիի կողմէ: Երկրորդ արշաւանքի միջոցին, Արտաշեսի անդրանիկ որդի Զարեհը գերի կը բռնուի: Եղբայրները՝ Արտաւազդն ու Տիգրանը, պատժական նոր արշաւանքի կը ձեռնարկեն Սմբատի հետ. ի վերջոյ պայմանագիր կը կնքուի, որով Հայաստանի հիւսիսային դրացիները կը խոստանան օգնական զօրք տալ պատերազմի ժամանակ եւ Արտաշեսի պատկերով դրամ հատանել⁹: Խորենացիի մօտ միայն երկրորդն ու երրորդը կ'երեւին, խիստ համառօտուած եւ առանց ալաններու¹⁰, մինչդեռ առաջինին արձագանքն է «Արտաշես եւ Սաթենիկ»ը, որ, Սաթենիկի կերպարին պէս, բոլորովին վիպական բնոյթ ունի¹¹: Հետեւաբար, Լէոնտի Մրովէլի Խորենացիէ բանաքաղած չէ իր տեղեկութիւնները:

Մեր կարծիքով, Խորենացիի հետեւեալ տուեալը Ք.Ա. 2րդ դարուն կը վերաբերի. երբ որ Սաթենիկի եղբայրը գահնկէց կ'ըլլայ ալան ապօրինի բռնազրաւողի մը կողմէ, Սմբատ զինք կը վերահաստատէ հայրենական գահին վրայ: Ան միաժամանակ, կ'ըսէ պատմահայրը, «... հակառակորդների երկիրն աւերեց, որտեղից բոլորին գերի վերցնելով, մեծ բազմութեամբ բերեց Արտաշատ»¹²: Այս ժամանակաշրջանին հետ նաեւ կապուած է Առաւելեան տոհմի հաստատումը Հայաստան. Սեբէոս զայն կը նկատէ «Այրարատայ կողմանէ»¹³, առանց նշելու գաւառը: Այդ տոհմին մասին Խորենացի կը գրէ. «Սրա (Ար-

6. ՄՈՐԻՍԵ ՍՈՐԵՆԱՅԻ, Նշ. աշխ., էջ 409:

7. ՇԱՀԻՆԵԱՆ Լ., Որն է Խորենացու «Հայոց Պատմութեամբ» ժամանակագրական համակարգը, «Բանբեր Մատենադարանի», 8, 1967, համաժամանակագրական աղիւսակ: Դժբախտաբար, ձեռքի տակ չունինք Գագիկ Սարգսեանի աշխատութիւնները:

8. HEWSEN R., *Moses of Khoren as a Historical Source*, «Armenian Review», Summer, 1986, 55.

9. Հայ ժողովրդի պատմութեամբ քրիստոմատիա, հատոր Ա., Երեւան, 1981, էջ 212-216:

10. ՍՈՐԵՆԱՅԻ, Նշ. աշխ., էջ 200:

11. Հմտ. DUMEZIL GEORGES, *Le dit de la princesse Satinik*, «Revue des Etudes Arméniennes», VIII, 1928, 42.

12. ՍՈՐԵՆԱՅԻ, Նշ. աշխ., էջ 198-199:

13. Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլի, ի լոյս ած Ք. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 139:

տաշէսի) օրերում (առաջ եկան) Առաւելեաններն եւս, Ալանների ազգից, որոնք Սաթենիկի մերձաւորներն էին եւ նրա հետ զաւով՝ մեր աշխարհի նախարարութիւնների շարքը դասուցեցին ցեղով, իբրեւ մեծ թագուհու հարազատները»¹⁴։ Կիրիլ Թումանով¹⁵, որուն կը հետեւի Ռուպրիկ Թուման¹⁶, նոյնութեամբ կ'ընդունի Ոորենացիի եւ Սեբէոսի հաղորդումները։

Միեւնոյն ժամանակաշրջանին եւ «ալան» ցեղանունին կը թուի կապուած ըլլալ Արտաշատի մօտերը գտնուող Օլանէ բերդը, զոր յիշատակած է Ստրաբոն. «Քաղաքից ոչ շատ հեռու գտնուում էին Տիգրանի եւ Արտաւազդի զանձատները, Բաբելոսա եւ Օլանէ անառիկ ամրոցները»¹⁷։ Օլանէ բերդը այլուր յիշատակուած չէ, ոչ ալ յայտնի է անոր աշխարհագրական ճշգրիտ տեղադրութիւնը, սակայն մեզի կը թուի, որ ան պէտք է եղած ըլլայ Առաւելեան տոհմի եւ Արտաշատ գերեզմարուած ալաններու կեդրոնը (ա > օ անցումին համար, հմմտ. աս > օս)¹⁸։ Այս գործունէութիւնը Հայկական լեռնաշխարհին մէջ հին արմատներ ունէր, թէ՛ արտաքին (էրեբունիի հիմնադրութիւն) եւ թէ՛ ներքին (Սարդուրի Բ.ի արշաւանքներ)։ Ետագային, Տիգրան Բ. պիտի կրդնէր նոյն գործընթացը։

Ալան > օլան անցումի կապակցութեամբ կ'արժէ յիշել սարմատական roxolan ցեղին անունը նոյն յունական ականդումով, որ ստուգաբանուած է «փայլուն ալաններ»¹⁹, «լուսաւոր ալաններ»²⁰, մինչեւ իսկ - կասկածանքով - «բախտաւոր, խարտեաշ ալաններ»²¹ իմաստներով։

Ըստ մեզի, հայ եւ վրացի պատմիչներու տեղեկութիւնները պէտք է հաւաստի նկատուին. Քրիստոսէ առաջ ալաններու Կովկաս ներկայութեան մասին դասական աղբիւրներու լռութիւնը չի կրնար իբրեւ հակափաստ ընդունիլ։ Հաւանաբար, սարմատներէն նոր տարբերակուած մանր ցեղախումբ մըն էր, տեսակ մը յառաջամաս։

Ինչպէս որ Արտաշէսի եւ Սմբատի կերպարները տարբեր ժամանակաշրջաններու դէմքեր կը խտացեն (Արտաշէս = Արտաշէս Ա. + Տըր-

14. ԽՈՐԵՆԱՏԻ, նշ. աշխ., էջ 203։

15. TOUMANOFF C., *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1963, 199.

16. KHORENATS'I, op. cit., 200.

17. Հայ ժողովրդի պատմութեան քրիստոմատիւ, էջ 186։

18. ԲԱՐԴՈՒՂ Վ. Վ., Նրկեր, Բ. հատոր, Մոսկուա, 1983, էջ 886 (ռուսերէն)։ Հմմտ. էՆԱՅԱԹՈՒՂԱՆՆԻ ՌԵՋԱՆ, Ատրպատական եւ Առան (Կովկասեան Աղքամիւ), «Դրօշակ», 23 Հոկտեմբեր, 1991, էջ 31։ Եթէ, անշուշտ, անցումը յունարէնին յատուկ չէ։

19. FRYE R., *La herencia de Persia*, Madrid, 1965, 200.

20. CHARACHIDZE G., *La mémoire indoeuropéenne du Caucase*, Paris, 1987, 122.

21. DUMEZIL G., *Escitas y osetas. Mitología y sociedad*, México, 1989, 10.

դատ Ա.²², Սմբատ=Սմբատ Բագրատունի+Շամբատ Բագրատ)²³, մեր կարծիքով, Որոբենացի Սմբատին վերագրած է ալաններու դէմ պատ-
ժական երկու տարբեր արշաւանքներ. առաջինը վերել յիշուած հատ-
ուածն է, իսկ երկրորդը՝ անոր անմիջական շարունակութիւնը պա-
տումին մէջ. «Արտաշէսը հրամայում է նրանց (ալաններուն) բնա-
կեցնել Մասիսի հարաւ-արեւելեան կողմում, որ կոչւում էր Շաւար-
շական գաւառ, (այս անուան հետ) պահպանելով նաեւ բնիկ Արտազ
անունը, որովհետեւ մինչեւ այսօր էլ Արտազ է կոչւում այն աշխարհը,
որտեղից նրանք գերուեցին»²⁴: Եթէ ամբողջ հատուածը արեւելեան
ուղղութեամբ արշաւանքի մը վերածենք²⁵, ապա անհասկնալի կը մնայ
Փայտակարանէն գերեվարուած ալանները նախ Արտաշատ բերելու եւ
ապա Արտազ զրկելու տրամաբանութիւնը:

Արտազ գաւառանունի ծագումը պատճառաբանուած է «Աշխարհա-
ցոյց»ի հետեւեալ հաղորդումով. «Ալաններն ապրում են Դիզորներից
այն կողմը, Կովկասեան լեռների Արդող երկրամասում»²⁶: Արտազ եւ
Արդող անունները լեզուականօրէն կ'առնչուին ալանական միջավայ-
րին հետ. հմտ. օսերէն ard, art («երգում, ուխտ»)²⁷, որ կարգ մը
պարագաներու կրնայ «երգում»է նուազ մասնագիտացած իմաստ մը
ունենալ²⁸, ալան. arδ («աստուած»)²⁹, եւ az (տարբ. as «օս»)³⁰:

Բայց Արտազի տարածքը կը համընկնի ուրարտական Սltuza եր-
կրանունին հետ³¹, որով ալանական «կապը» կարծես կը չբանայ: Ըստ
մեզի, սակայն, եթէ Աղանդ-ուտ գետի հովիտը Ա. դարուն վերաբնա-
կեցուած ալաններու նստավայրը եղած է³², Որոբենացի (կամ իր աղ-
բիւրը) զայն համարած է Արտազի մաս, ուրկէ կը բխի ալանական
ստուգաբանութեան ենթադրութիւնը³³: Անկարելի չէ, որ այդ շրջանը

22. Տե՛ս ԱՐԵՂԵԱՆ Մ., Հայոց հիմ գրականութեամ պատմութիւմ, գիրք Ա., Երեւան, 1944, էջ 572-573:

23. Հմտ. ԵՐԵՄԵԱՆ Ս., ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Յ., ՍԱՐԳՍԵԱՆ Գ., ՏԻՐԱՅԵԱՆ Գ., Հայ ժողովրդի պատմութիւմ, հատոր Ա, Երեւան, 1971, էջ 547, 747:

24. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, նշ. աշխ., էջ 199:

25. Հմտ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ Ս., Փայտակարանը եւ Պարսպատումիք մ.թ. I դարի երրորդ քառորդում, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 2, 1976, էջ 176:

26. ՏԻՐԱՅԵԱՆ ԱՆԱՆԻԱ, Մատենադարան, Թարգմանութիւն Ա. Գ. Աբրահամեանի եւ Գ. Պետրոսեանի, Երեւան, 1979, էջ 287:

27. ԱՅԱՌԵԱՆ Հ., Հայերէմ արմատական քառարան, հատոր 2, Երեւան, 1973, էջ 4:

28. DUMEZIL, op. cit., 283.

29. ՋԱՆՈՒԿԵԱՆ Գ., Հայկական շիրտը ուրարտական դիցաբանում, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1, 1986, էջ 50:

30. DUMEZIL, op. cit., 23: Ընդհանուր իմաստով, Արտազ պիտի նշանակէր «ալանական սրբավայր»:

31. ԵՐԵՄԵԱՆ Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»ի, Երեւան, 1963, էջ 40:

32. Հմտ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ Ս., նշ. աշխ., էջ 177:

33. Կրնա՞նք ենթադրել, որ «Աշխարհացոյց»ի կորիզը Ե. դարէն է, յետագային ամբողջացած է. դարուն:

իրապէս Արտագի մաս կազմած ըլլայ. պէտք է հաշուի առնել, որ մինչեւ Ե. դար ապագայ Վասպուրականը վարչա-տարածքային բազմաթիւ փոփոխութիւններու ենթարկուած է³⁴: Ըստ երեւոյթին, այդ վերաբնակիչները սեփական տոհմակարգ չունէին. Առաւելեանները Այրարատ էին, իսկ Զանդաղանները՝ Կասպք, անոնց նախնական բնակավայրը, ուր «վրկանական» ցեղին համատեղ կ'ապրէին, ենթակայ՝ Արտագի տէր Ամատունիներուն ազգական դարձած Մանուեաններուն³⁵: Խորենացիի մօտ, կը խորհինք, թերեւս խառնուած են տոհմական երեք աւանդութիւններ. արեւելա-անդրկովկասեան Մանուեաններ, աղիաբենեան Մոնոբազէս եւ պարթեւ Ամատունիներ³⁶: Նկատի պէտք է ունենալ, որ ժամանակագրական առումով այս միաձուլումը կարելի է. Մոնոբազէս Բ.ի յարաբերութիւնները Հայաստանի հետ կը թուազրուին Տրդատ Ա.ի³⁷, իսկ Ամատունիներու գալուստը՝ խորենացիական Արտաշէսի (=Տրդատ Ա.) ժամանակով³⁸:

Ա. դարէն ետք, ալանները շարունակած են իրենց կործանարար յարձակումները Կովկասի մէջ մինչեւ Պարթեւաստան եւ Փոքր Ասիա, իբրեւ մեկնակէտ ունենալով Հիւսիսային Կովկասի թագաւորութիւնը: Արդարեւ, Կուրի գետաբերանը, Կասպից ծովու ափին, հիմնուած էր ալաններու «մազքթաց թագաւորութիւնը»:

Ըստ Ազաթանգեղոսի յունարէն խմբագրութեան, մազքութիւններու թագաւորական տոհմը Արշակունի էր եւ չորրորդը՝ անոնց աստիճանակարգին մէջ: Բազրատ Ուլուբաբեանի կարծիքով, այդ ճիւղը հիմնուած է հայ Արշակունիներու զուգահեռ, Ա. դարուն, եւ այնուհետեւ միացուցած է Աղուանքը, Կասպից ծովէն մինչեւ Կուր գետը (Ա. դար-387)³⁹: Եթէ ճիշտ է այս տեսակէտը, ուրեմն պէտք է մտածել, որ

34. Հմմտ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյցի», «Քանբեր Երեւանի համալսարանի», 3, 1983, էջ 126:

35. Հմմտ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, էջ 174: Ալեքսան Թաղոբեան կը մերժէ Կասպքի մէջ վրկաններու գոյութիւնը, թէեւ չի բացատրեր իր մերժումին կոտանները (ՅԱՎՈՐԱՆ Ա., Գարգարացիները ըստ ամսիկ եւ հայկական սկզբնաղբիւրների, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 4, 1982, էջ 125):

36. Տե՛ս NEUSNER JACOB, *A History of the Jewish Babylonia*, vol. III, Leyden, 1968, p. 352-353. Manue - Monobazes - Manawaz առնչութեան կարելիութեան համար, Հմմտ. ուրարտ. Menuahinilini, հայկ. Մանա(ւ)զկերտ քաղաքանունը (Հմմտ. Թոմսընի առարկութիւնը, KHORENATS'I, op. cit., p. 199): Միջանկեալ նշենք, որ Թումանովի սրամիտ վարկածը Ամատունիներու հրէական ծագումին մասին անհաւանական է (TOUMANOFF, op. cit., p. 200):

37. ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ Լ., Ադիաքեմի պետութիւնը եւ Հայաստանը, Երեւան, 1980, էջ 119-128:

38. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, նշ. աշխ., էջ 202: Ի դէպ, Ամատունիներու մեր «պարթեւ» յորջորջումը կը բխի անոնց անունին կապէն Ահմատան-Համատան (Սկրատանա) քաղաքին հետ, որ անոնց բնակավայրն էր:

39. ՈՒԼՈՒԲԱՐԵԱՆ Բ., Դրուագներ Հայոց արեւելից կողմանց պատմութեան, Երեւան, 1981, էջ 143-146:

Միացեալ թէ անշատ, ալաններու⁴¹ եւ աղուաններու մօտիկու-
թիւնը պատճառ եղած է որ չփոթ ծագի յոյն եւ լատին մատենագիրներու
երկերուն մէջ, ինչպէս կը նշէ Թէոտոր Մոմզէն⁴²: Արաբ պատմագիր-
ներն ու աշխարհագիրները նոյնպէս հակամէտ են Ալան անունը թիւր-
ըմբռնելու (Ալ-Ռան եւ Առան)⁴³: Այս չփոթը հասած է մինչեւ մեր
օրերը. նոյնինքն Ժորժ Տիմեզիլը, որուն կը պարտինք աղուանական
այբուբենի մասին առաջին գիտական հաղորդումը արեւմտեան լե-
զուներով, իր վերջին գործերէն մէկուն մէջ կը յիշէ ալանները իբրեւ
«les Alwank des historiens arméniens» (Հմտ. սպաներէն թարգմանու-
թիւնը)⁴⁴: Իսկ Հր. Թորոսեան կը գրէ, թէ Մովսէս Կաղանկատու-
ցիի «Աղուանից աշխարհի պատմութիւն»ը նուիրուած է ալաններու
երկրին⁴⁵:

Հարցը աշխարհագրական երեսակ մըն ալ ունի. Դերբենդի դուռը
(ձորա պահակ, Բոնաց դուռն), որ նաեւ «Աղուանից դուռն» կը կոչ-
ուէր, հայ մատենագիրներու մօտ «Ալանաց դուռն» կը դառնայ⁴⁶, հա-
կառակ այն իրողութեան, որ անոնք յստակօրէն կը զատորոշեն երկու-
քը, քանի որ «Ալանաց դուռն» կը կոչուէր Դարիալի (Դար-ի-Ալան)
կիրճը: Պատճառներէն մէկը, հաւանաբար, «ալան» ցեղանունի աղան
գրելաձեւն է. այսպէս, Հ. Ներսէս Ակիւնեանի համաձայն, Թովմա
Արծրունի «Աղանաց դուռն» կը գրէ, փոխանակ «Ալանաց դուռն»ի⁴⁷:
Պէտք է աւելցնել Նորենացիի բնագրի Ո. ձեռագրախումբը, որ «ա-
լան»ի փոխարէն «աղան» ունի⁴⁸, Ալանաց երկրի Աղանայոզան բռեշ-
խը⁴⁹, ինչպէս եւ Անանիա Շիրակացիի վերագրուած «Ժամանակա-
գրութեան» Կովկասի ազգերու հետեւեալ թուարկումը. «Մարք, Աղ-
ուանք, Լփինք, Աղանք, Ամազոնք, Ծիզք, Մաքուլք, Հայք, Վիրք,
Եգերացիք»⁵⁰:

40. Անջատ թագաւորութիւններու կարծիքը տե՛ս DONABEDIAN PATRICK, MUTAFIAN CLAUDE, *Artsakh. Histoire du Karabagh*, Paris, 1991, p. 12.

41. Ա.-Դ. դարերուն, «ալան» ցեղանունը հաւաքական արժէք ունէր (Հմտ. ԳԱՐՐԻԵԼ-ԵԱՆ, էջ 27):

42. MOMMSEN TH., *Römische Geschichte*, vol. V, Berlin, p. 405. (Հմտ. ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետի կեանքն եւ գործունէութիւնը համադրած կենսագրու-
թեամբ Ս. Սահակայ, Վիեննա, 1949, էջ 337:

43. Հմտ. ՌեզԱ, նշ. աշխ., էջ 31:

44. DUMEZIL, op. cit., p. 10.

45. THOROSSIAN H., *Historia de la literatura armenia*, Buenos Aires, 1959, p. 100.

46. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Ա., Մաշտոց, Երեւան, 1982, էջ 334:

47. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 337:

48. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 334:

49. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 338:

50. Ամանուն ժամանակագրութիւն, հրատարակութիւն Հ. Բարսեղ Սարգիսեանի, Վե-
նետիկ, 1904, էջ 5:

երեք դարերու ընթացքին ալան-աղուանական միացեալ պետութիւն մը գոյութիւն ունէր Մեծ Հայքի արեւելքը⁶⁰։

Շիոթը հասած է նաեւ պատմագրական մակարդակի. Մովսէս Կաղանկատուացի կը վերապատմէ Արտաշէսի եւ Սաթենիկի դրուագը «ալան»ը վերածելով «աղուան»ի⁶¹։

Նուազ հետաքրքրական չեն ձեռագրական այլընթերցումները։ Ակիւնեան երկու օրինակ կը բերէ «Աշխարհացոյց»էն («կ'ըսուի, թէ ի Սարմատիա կը գտնուին «Ալանք (այլ ձձ. Աղուանք) ... Հոնք, Ափուլք, Ծանարք, յորում Ալանաց (այլ ձձ. Աղուանից) դուռն եւ Ծեքան դուռն»)⁶², եւ Վարդան Արեւելցիի «Ծննդեան մեկնութիւն»էն ու «Պատմութիւն»էն (... խօսելով ազգաց լեզուներու յատկանշականներու վրայ, կը գրէ. «Սպառնական՝ Հոնն... գեղեցկազարդ (կամ գեղեցկաձեւ)՝ Ալանն (Վիեննայի թ. 177 «աղուանն»), ծաղրական՝ Գունդն (թ. 177 «Գուֆն»)»⁶³։

Նոյն Արեւելցիին վերագրուած «Աշխարհացոյց»ին մէջ կը կարդանք. - «Ալանք Շրվան է... զոր Ատըլ Նուշիրուան շինեաց եւ կոչեցաւ Շարուան եւ Շամախի»։ ուրիշ ձեռագիր մը կ'ըսէ «Աղուանք»⁶⁴։ Միւս կողմէ, «Գարգարացիք Շաքի է» արտայայտութեան մէջ, երեք ձեռագիրներ Շաքիի տեղ ունին «Ալանք»⁶⁵. Գորում Գումբայի համաձայն, այդ արտայայտութիւնը կը համապատասխանէ «Աղուանք»ի⁶⁶։

Աղուան-աղան-ալան զուգորդումը, ի հարկէ, «վրիպում է եւ չի արտայայտում մի ազգացեղ, որ կոչուէր միաժամանակ ալան եւ աղուան»⁶⁷։ Այսուամենայնիւ, թէեւ վերոգրեալ պարագաներուն համեմատաբար դիւրին է զատորոշել ճիշտն ու սխալը, այլ առիթներով դուռ կը բացուի վիճաբարոյց եւ մինչեւ օրս չպարզուած երեւոյթներու։

Այդպիսի կնճռոտ հարցերէն մէկը կապուած է Մեսրոպ Մաշտոցի հետ։ Ժամանակին, Ակիւնեանի ուշադրութիւնը գրաւած էր Բենիամին աղուանի հարցը, որմէ սակայն չէր կրցած գիտականօրէն ընդունելի եւ հիմնաւոր բացատրութիւն մը մակարբերել⁶⁸։ Վերջերս, թէեւ այլ տե-

61. ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ ՄՈՎՍԷՍ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխատասիրեց Վարդա Առաքեւեան, Երեւան, 1983, էջ 13։ Տե՛ս նաեւ ՍՄԲԱՏՏԱՆ Ե., Մի քանի նշգրտումներ Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից աշխարհի պատմութեամբ» քննարկի մէջ, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1, 1972, էջ 177-178։

62. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 335։

63. Նոյն, էջ 340։

64. Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատարակութիւն Հ. Պէրպէրեանի համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Փարիզ, 1960, էջ 10։

65. Անդ։

66. ԳՈՒՄԲԱՅ Գ., Կովկասեան Աղուամբը ըստ Վարդան վարդապետի «Աշխարհացոյց»իմ (ուսմերէն), «Լրագրի հասարակական գիտութիւններ», 9, 1986, էջ 72-73։

67. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 337։

68. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 325-429։

սանկրինէ, Արտաշէս Մարտիրոսեան վերարծարծած է նոյն խնդիրը⁵⁹:

Նախ եւ առաջ, վերյիշենք Կորինթի վկայութիւնը: Մաշտոց բիւզանդական Հայաստան կը գտնուէր. «Այն ժամանակ եկաւ, Հանդիպեց նրան մի երէց մարդ, ազգով՝ աղուան, անունը՝ Բենիամին: Եւ նա հարցրեց ու քննեց աղուաններէն լեզուի բարբարոս խօսքերը, ապա վերուստ պարզեւումած իր սովորական կորովամտութեամբ նշանադրեց յօրինեց եւ Քրիստոսի շնորհքի յաջողութեամբ՝ կշռադատեց, կարգաւորեց, հաստատեց»⁶⁰: Վաղարշապատ վերադառնալէ ետք, մեկնեցաւ Աղուանք, ուր թագաւորն ու եպիսկոպոսը ընդունեցին զինքը. «Ապա, երբ հարցրին, նա բացատրեց իր դալու նպատակը: Եւ նրանք, երկու զրուցակիցները, եպիսկոպոսն ու թագաւորը, յանձն առան ընդունել զպրովութիւնը եւ հրամայեցին իրենց իշխանութեան դաւառներից ու տեղերից դպրութեան արուեստի համար բազմաթիւ մանուկներ բերել...»⁶¹:

Որոքնացի այս նոյն եղելովութիւնը տարբեր ձևով կը պատմէ. «Ինքն իշնում է Աղուանք, նրանց Արսուղէն թագաւորի եւ Երեմիա եպիսկոպոսապետի մօտ, որոնք յօժարութեամբ յանձն առան նրա ուսումը եւ նրան յանձնեցին երեխաներ: Նա կանչեց Բենիամին անունով մի շնորհալի թարգմանիչի, որին անմիջապէս արձակեց Սիւնիքի տէր երիտասարդ Վասակը, իր Անանիա եպիսկոպոսի միջոցով, որոնց (օգնութեամբ) նա նշանագիրներ ստեղծեց Գարգարացոց այն կոկորդաձայն, կոշտ, խժական, կոպիտ լեզուի համար»⁶²:

Այս երկու հաղորդումները համադիր քննելու համար անհրաժեշտ է դիմել Աղուանքի կապակցութեամբ Ասատուր Մնացականեանի սահմանած «երկու գիր, երկու դպրութիւն» բանաձեւումին⁶³: Կորին մէկ կողմէ կ'ըսէ, թէ «աղուան» Բենիամինի ավակցութեամբ Մաշտոց գիր հնարեց բիւզանդական Հայաստանի մէջ «աղուաններէն» համար, միւս կողմէ՝ թէ Աղուանքի թագաւորն ու եպիսկոպոսը ընդունեցին «ղըպրութիւնը»⁶⁴: Աղուանակա՞ն. ո՛չ, հայկական, քանի որ Կորինի հա-

59. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 332-344:

60. ԿՈՐԻՆԻ, Վարջ Մաշտոցի, աշխարհաբար թարգմանութիւն առաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով՝ Մ. Աբեղեանի, Երեւան, 1979, էջ 40:

61. Նոյն, էջ 41:

62. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, նշ. աշխ., էջ 293:

63. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ Ա., Աղուամից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, Երեւան, 1986, էջ 88:

64. Սխալմամբ, Մալխասեան կը գրէ, թէ, ըստ Կորինի, Մաշտոց Աղուանքի մէջ հնարած է աղուանական այբուբենը Բենիամինի օժանդակութեամբ (ՄԱՍԽԱՍԵԱՆՑ ՍՏ., Բանասիրական հետազոտութիւններ, Երեւան, 1982, էջ 284. տե՛ս նաեւ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Ա., Մովսէս Խորենացի մեսրոպեան գրքի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 3, 1990, էջ 116): Իսկ Աճառեան կ'ըսէ, թէ Մաշտոց բացատրած է աղուանական գիրը սորվեցնելու գաղափարը (ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., Հայոց գրերը, Երեւան, 1984, էջ 214):

մար «դպրութիւն» գիր չի նշանակեր, այլ՝ գրականութիւն, որ էր Ս. Գրիգոր⁶⁵։ Կորիւնի «դպրութիւն»ը կը հաւասարի խորենացիի «ուսում»ին (գրաբար՝ «վարդապետութիւն»), հետեւաբար կը շեշտուի «կրօնական գրականութիւն» հասկացողութիւնը, որուն հետ կապուած է, շարունակութեան մէջ, «... Երեմիա եպիսկոպոսն սկսեց շուտով աստուածային գրքերի թարգմանութիւնն [= մեկնութիւն] անել...»⁶⁶ նախադասութիւնը⁶⁷։

խորենացի կ'ամբողջացնէ Կորիւնը. հայկական դպրութեան ընդունելութիւն մէկ կողմէ, անդին՝ «գարգարացւոց» լեզուի համար նշանադիրներ⁶⁸. թարգմանիչի եւ եպիսկոպոսի օժանդակութիւնը բնական էր, մեր կարծիքով, աղուանական լեզուին անծանօթ Մեսրոպին համար։ խորենացիի վկայութիւնները աւելի յստակ կերպով կ'ուրուագեն օգնական անձնակազմի մասնակցութիւնը վրաց եւ աղուանից այբուբեններու ստեղծումին մէջ⁶⁹. պէտք է զանոնք նկատել Կորիւնէն պարզունակ բանաբաղութիւն⁷⁰, այլ՝ զինքը լրացնող վաւերական մանրամասնութիւններ։

Պատմահայրը զոյգ այբուբեններու գոյառումը անոնց բնական միջավայրերուն մէջ կը գետնդէ, ինչ որ աւելի հաւանական կը թուի մեզի, թէ՛ գործնական պատճառներով (տեղւոյն վրայ գործակցութիւն եւ ուսումնասիրութիւն) եւ թէ Կորիւնի ներբողականէն թխող յատուկ նկատումներով (ընդգծել Մաշտոցի «օրէնուսոյց Մովսէս»ի⁷¹ հանգամանքը իբրեւ աստուածապարգեւ օրէնքի [= գիրի] կարգադրի)⁷²։

Ի՞նչ ընել Կորիւնի «աղուան» Բենիամինով։ Մարտիրոսեանի համաձայն, (այստեղ «աղուան» թերեւս պէտք է կարդալ «ալան») ⁷³։ խորքին մէջ անկարելի չի թուիր, որ Կորիւն յապաւած ըլլայ աղուանից այբուբենի ստեղծումի պատմութիւնը, իրարու կապելով Մեսրոպ-Բենիամին հանդիպումը եւ առաջինին դէպի Աղուանք առաքելութիւնը։

65. Տէ'ս NERSOYAN HAGOP J., *The Why and When of the Armenian Alphabet*, «Journal of the Society for Armenian Studies», 2, 1985-86, p. 65-68.

66. ԿՈՐԻՒՆ, նշ. աշխ., էջ 41։

67. ԱԿԻՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 317. ՄՆԱՅԱԿԱՆԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 91. ՈՒԼՈՒԲԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 98։

68. «Գարգարացւոց» իբրեւ արհամարհական եզր եւ ոչ իբրեւ ցեղանուն մեկնաբանելու ուշադրաւ առաջարկը (ՅԱԿՈԲԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 129) կը կարօտի անդրազոյն փաստարկումի։

69. Տէ'ս GREPPIN JOHN, *Some Comments on the Origin of the Georgian Alphabet*, «Բազմալէզ», 3-4, 1981, էջ 454. ZEKIYAN BOGHOS LEVON, *Prémises pour une méthodologie critique dans les études arméno-georgiennes*, նոյն, էջ 468։

70. KHORENATS'I, op. cit., p. 322.

71. ԿՈՐԻՒՆ, նշ. աշխ., էջ 34։

72. Տէ'ս TERIAN ABRAHAM, *Koriwn's Life of Mashtots as an Encomium*, «Journal of the Society for Armenian Studies», 3, 1987, p. 9.

Ո՞վ էր Բենիամին եւ ի՞նչ գործ ունէր բիւզանդական Հայաստանի մէջ. ոչինչ յայտնի է, թէեւ ենթադրելի է, որ եկած ըլլայ Մաշտոցի «բարի գործերի մեծ համբաւի համար, որ առաջուց այնտեղ նրա մասին հռչակած էր Հիւսիսային կողմերից»⁷⁴, ալանական այբուբեն ստեղծելու խնդրանքով: Իսկ եթէ այդ գիրերը զուտ եկեղեցա-դաւանական բնոյթ ունէին, այն ատեն կ'անհետանայ պաշտօնական լիազօրութեան կարիքը եկեղեցական Բենիամինի համար: Հոս կ'արժէ զուգահեռ մը քաշել քրիստոնէութեան Ամերիկա եւ Ափրիկէ տարածումին հետ, ներկայիս՝ Աստուածաշունչի թարգմանութիւններով բնիկներու լեզուին, առանց ինքնուրոյն գրականութիւն ստեղծելու եւ եկեղեցականներու սեփական նախաձեռնութեամբ: Յ. Թոտորովի դիպուկ ձեւակերպումով, «մասնակիորէն ձուլուիլ ուրիշին, աւելի լաւ ձուլելու համար զինքը» («s'assimiler partiellement à l'autre pour mieux l'assimiler à soi»)՝⁷⁵ պէտք է մոռնալ, ինչպէս Յակոբ Ներսոյեան յիշեցուցած է վերջերս, որ Մեսրոպի առաքելութեան կէտ-նպատակը քրիստոնէութեան տարածումն էր, յարգելով իւրաքանչիւր ժողովուրդի մշակութային տարբերութիւնը⁷⁶ եւ գործածելով լեզուա-գրային համակարգը իբրեւ կրօնական ինքնութեան ազդակ:

Այսուհանդերձ, այդ այբուբենը, եթէ եղած է, շատ կարճատեւ կիրարկում ունեցած պէտք է ըլլայ, որովհետեւ ալանները, ըստ վրացի գիտնական Ջանաչիայի, հնագոյն ժամանակներէ օգտագործած են վրացերէնը իբրեւ գրոց լեզու⁷⁷: Յայտնի է մեզի, սակայն, որ «հնագոյն ժամանակներ»ու կ'ակնարկուի:

Աղուան-աղան-ալան չփոթի ուրիշ պարագայ կարծես նկատելի է Պորենացիի հետեւեալ հաղորդումին մէջ. «Իսկ երբ Տրդատի վախճանուելու լուրը հասաւ, բարբարոսները նոյն Սանատրուկի եւ ուրիշ մի քանի սուտ խօսող աղուանների դաւելով, երանելի (Գրիգորիսին) սպանեցին Վատնեան դաշտում, Կասբիական կոչեցեալ ծովի մօտ, ձիերին ոտնատակ տալով»⁷⁸: Սարգիս Պետրոսեանի համաձայն, այս հատուածը ցոյց կու տայ, որ «Միջնաշխարհի հայերը եւս երբեմն աղուան(f) ցեղանունը կիրառում էին Աղուանքի մերձկասպեան շրջա-

73. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 334:

74. ԿՈՐԻԻՆ, նշ. աշխ., էջ 38: Բնագրի սխալ ընթերցումի արդիւնք է այս հատուածին ձոն Կրեփինի մեկնաբանութիւնը, ըստ որուն խօսքը կը վերաբերի «Հիւսիս»էն Բիւզանդիոն եկած Մեսրոպի աշակերտներուն (GREPPIN, op. cit., p. 454).

75. TODOROV TZVETAN, *La conquête de l'Amérique*, Paris, 1982. Հմտ. BIGOT MARGOT, *Identidad étnica y educación bilingüe: una problemática abierta*, «Cuadernos de Antropología», 2, 1988, p. 16.

76. NERSOYAN, op. cit., p. 53-55.

77. ԱՃԱՌԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 177:

78. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, նշ. աշխ., էջ 244-245:

նի բնակիչների վերաբերեալ»⁷⁹: Ասիկա, ինչպէս պիտի տեսնենք, վիճելի է:

Ոորենացիի Սանատրուկը սովորաբար կը նոյնացուի Փաւստոս Բուզանդի մազքթաց Սանեսան թագաւորին հետ⁸⁰: Եթէ այդպէս է, պէտք է նկատի ունենալ, որ Փաւստոս Սանեսանի դաշնակից կը համարի ալաններն ու հոները եւ ո՛չ՝ աղուանները. «Հասանէին հարկանէին սատակէին զօրսն Ալանացն եւ Մազքթացն եւ Հոնացն եւ զայլոց ազգացն»⁸¹: Ասկէ զատ, ալաններն ու մազքութները ցեղակից էին, որով կրնայ արդարանալ աղան-ալան հաւաքական եզրի օգտագործումը Ոորենացիի կողմէ («... բարբարոսները նոյն Սանատրուկի եւ ուրիշ մի քանի սուտ խօսող աղանների դաւելով»․ ընդգծումն ու սրբազրուութիւնը մերն են), առանց մազքութները աղուան դարձնելու, ինչպէս կը պնդէ Թոմսըն⁸²:

Բաբէէն Յարութիւնեան, վերջերս, փորձած է տարանջատել Սանատրուկն ու Սանեսանը, փոխըացնելով Փաւստոսի եւ Ոորենացիի տուեալները, համադրելու կամ հակադրելու փոխարէն⁸³: Այս խիստ ուշադրաւ վարկածը, այսուամենայնիւ, չի կրնար արդարացնել Սանատրուկի վերագրուած բոլոր դէպքերը: Ոորենացիի հաղորդումին համեմատութիւնը Փաւստոսի հետ ցոյց կու տայ, որ Սանեսանի արարքը վերագրուած է Սանատրուկին. Սանեսան սկզբնապէս կ'ընդունի Գրիգորիսի բարոզչութիւնը, ապա միտքը կը փոխէ (հմտտ. «դաւելով») եւ կը սպաննէ զայն⁸⁴, մինչդեռ պատմահօր շարադրանքի ոճը պահած է Սանեսանի նախնական ներկայութեան արձագանգը («բարբարոսները նոյն Սանատրուկի եւ ուրիշ... աղ(ու)անների...»): Սանեսանը, անկասկած, աղուան էր:

Ի դէպ, տեղին կը գտնենք քննել Թոմսընի մէկ ուրիշ կարծիք․ ան, հետեւելով Փօլ Փիթըրսի, կը յայտնէ, թէ Փաւստոսի մազքութները մոսխերն են⁸⁵, ինչ որ համազօրէ բոլորովին դուրս է: Կը թուի, որ ան մեքենականօրէն փոխադրած է Ագաթանգեղոսի մօտ «մազքութ»

79. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ Ս., «Մասնայ ծնեք»ի Օղամ-Տոդամի ծագման շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 3, 1986, էջ 199:

80. ԵՐԵՄԵԱՆ Ս., ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Բ., ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ Ս., ԲԱՐԹԵԿԵԱՆ Հ., ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ Է., ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ Ա., Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր Բ., Երեւան, 1984, էջ 83-84:

81. Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, բնագիր Գ. Պատկանեանի, Թարգմանութիւն եւ ծանօթագրութիւններ Ս. Մալխասեանցի, Երեւան, 1987, էջ 30:

82. KHORENATS'I, op. cit., p. 256.

83. Հմտտ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Բ., Փայտակարան քաղաքը եւ նրա տեղադրութիւնը, «Լրագրեր հասարակական գիտութիւնների», 12, 1981, էջ 65-66:

84. Փաւստոսի Բիւզանդացոյ..., էջ 26:

85. Հմտտ. KHORENATS'I, op. cit., p. 256.

եզրի իմաստը: Արդարեւ, Ազաթանգեղոսի «ի Մազբթաց կողմանէ» բռնչի շրջանի պարագային⁸⁶ ի զօրու է մազբութ=մոսի հաւասարումը⁸⁷, թէեւ անունը աշխարհագրական իմաստ ունի եւ ո'չ՝ ազգացեղային: Մնդրոյ առարկայ միւս հատուածը («մինչեւ առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մազբթաց, մինչեւ ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից...»)⁸⁸ կը թուի արձագանգել նոյն հաւասարում-մին, ըստ արեւմուտք-արեւելք թուարկումի մը, եւ դարձեալ լոկ աշխարհագրական արժէք ունի: Արամ Տէր Ղեւոնդեան այս վերջինը կը հասկնայ մազբութ=մասագետ իմաստով⁸⁹:

2. դարուն, ալանները կորսնցուցած են իրենց յարձակողական թափը եւ սկսած են ձուլուիլ կովկասեան տեղաբնիկներու հետ: Այսպէս է, որ Ե. ԺԲ. դարերուն ալաններու կարեւոր մէկ մասը Բլուխորի լեռան շուրջ կ'ապրի (Մեծ Կովկասեան լեռնաշղթայ), սվաններու համատեղ, ինչպէս կը նշէ Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թէեւ ԺԲ. դարուն ալանները կ'անհետանան, մինչեւ ԺԸ. դար շրջանը կը յիշուի Ալանեթի (վրացական) կամ Ալանիա (եւրոպական) անուններով⁹⁰:

ԺԳ. դարու սկիզբը, Հեթում պատմիչ կը տեղեկացնէ. «Թագաւորութիւն վրաց յարեւելից կուսէ սկսանի ի մեծ լեռնէ անտի՝ որ կոչի Ալպոնիս (Աղուանից). անդ բազում ազգք բնակեն զանազանք եւ վասն այսորիկ նահանգն այն կոչի Ալանք (կամ Աղուանք)»⁹¹: Թարգմանիչ Հ. Մկրտիչ Աւգերեանէն սկսեալ, սովորաբար այս խօսքերը կը վերագրուին Աղուանքին⁹²: Սակայն այդ ժամանակաշրջանին այս երկիրը գոյութիւն չունէր որպէս ինքնուրոյն պետութիւն. «Պատմիչը Աղուանք անունով առանձին երկիր չգիտէ»⁹³:

Մեզի կը թուի, որ հետազօտողները Ա.-Դ. դարերու աշխարհագրական վիճակը փոխադրած են ԺԳ. դար, զոհ երթալով ալան-աղուան

86. ԱԳԱԹԱՆԳԵԼՈՍ, Հայոց պատմութիւն, քննական բնագիրը Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ս. Կանայեանի, աշխարհաբար թարգմանութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւան, 1983, էջ 486:

87. TOUMANOFF, op. cit., p. 183; HEWSEN R., *Introduction to Armenian Historical Geography IV: The Vitaxats of Arsacid Armenia. A Reexamination of the Territorial Aspects of the Institute (Part One)*, «Revue des Etudes Arméniennes» (nouvelle série), XXI, 1988-89, p. 275.

88. ԱԳԱԹԱՆԳԵԼՈՍ, նշ. աշխ., էջ 468:

89. Նոյն, էջ 523:

90. CHARACHIDZE, op. cit., p. 122-123.

91. Հեթում ՊԱՏՄԻՉ, Պատմութիւն Թաքարաց, թարգմանեց Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Բ. տիպ, Վենետիկ, 1951, էջ 15: Փակագիծերը թարգմանիչին կը պատկանին:

92. ՈՒԼՈՒԲԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 104-105:

93. ԱՅԱՌԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 678: Ասիկա չի նշանակեր, որ Հեթումի համար Հայաստանի սահմանները Դերբենդէն կը սկսին, ինչպէս կ'ըսէ Աճառեան: Տե՛ս նաեւ ԱՂԱԲԵՆԵԱՆ Մ., Ստուգաբանական դիտողութիւններ «Աղուանք» տեղանուն վերաբերեալ, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1, 1990, էջ 175:

չփոթին: Արդարեւ, ըստ Ստեփանոս Օրբէլեանի հաղորդումին, Ղազան խանի թագաւորութեան սկիզբը (1295-1304) Վրաստանի Դաւիթ Թագաւորը գրաւեց Ալանաց դուռը եւ Մեթեուլէթ շրջանը (հաւանաբար՝ Արագուշի գետի ձորը)⁹⁴: Նկատի ունենալով, որ այս քայլը, ներառեալ՝ Ալանաց դրան թաթար պահակազօրքի հեռացումը, մոնղոլական արշաւանքի պատճառ եղաւ, պէտք է ենթադրել, որ այդ շրջանին Վրաստանի արեւելեան սահմանը այսօրուան Հարաւային Օսեթիան եւ սահմանակից տարածքներն էին, եւ թերեւս ասոր կ'աղնարկէ Հեթում «Ալանք» անուանումով. հոս էր ալաններու միւս մասը, շրջանը յատկապէս լեռնոտ է եւ «բազում ազգք»ի պակաս չկար⁹⁵: Նշենք, որ այդ շրջանին, Վրաստանը երկուքի բաժնուած էր՝ արեւելեան եւ արեւմտեան^{95ա}:

Ալաններու մէկ աղօտ յիշատակումը, մեր կարծիքով, պահպանուած է «Սասունցի Դաւիթ»ի մէջ, Օղան-Տօղան թագաւորի անունին տակ, զոր վերջերս Ս. Պետրոսեան փորձած է կապել աղուամ ցեղանունին⁹⁶:

Ինչպէս յայտնի է, Օղան-Տօղան անունը միայն մէկ անգամ կ'երեւի դիւցազնավէպին մէջ, երբ Դաւիթի ու Նանդուլթի ամուսնութենէն ետք, Նանդուլթի բերդը պաշարման կ'ենթարկեն թշնամիներ, զորս Դաւիթ գլխովին կը ջախջախէ:

Օղան-Տօղանի յիշատակումները «Սասունցի Դաւիթ»ի մէջ հետեւեալներն են․-

- «Օղան, Տօղան թագաւոր»⁹⁷
- «Օղան, Տօղան թագաւոր»⁹⁸
- «Օղան-Տօղանայ թագաւոր», թշնամիներու շարքին⁹⁹
- «Եօթնադուլիս Օղան-Տօղան թագաւոր»¹⁰⁰
- «Օղան-Տօղան թագաւորներ»¹⁰¹

94. ՕՐԲԷԼԵԱՆ ՍՏԵՓԱՆՈՍ, Սիւմիքի պատմութիւն, թարգմանութիւնը, ներածութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Ա. Ա. Աբրահամեանի, Երեւան, 1986, էջ 372:

95. Վրացերէն մփիւլիքի կը նշանակէ «լեռնաստան» (նոյն, էջ 534): Բացառուած չէ, որ Հեթում «Ալանք» անունը առած ըլլայ Ալանեթի - Ալանիա շրջանէն, թիւրիմացութեամբ:

95ա. TOUMANOFF, op. cit., p. 59. Վրաստանը անկախ միասնական պետութիւն եղած է 1008-1258 եւ 1330-1491 ժամանակաշրջաններուն:

96. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, «Սասնայ ծոռ»ի..., էջ 195-200:

97. Սասնայ ծոռ, Ա. հատոր, խմբագրութեամբ Մ. Աբեղեանի եւ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1936, էջ 212 (ասացող՝ Մոկացի Յովան):

98. Նոյն, էջ 288 (ասացող՝ Մոկացի Յովակիմենց Ղազար):

99. Նոյն, էջ 365-367 (ասացող՝ Մոկացի Վարդան):

100. Սասնայ ծոռ, Բ. հատոր, Բ. մաս, խմբագրութեամբ Մ. Աբեղեանի եւ Կ. Մելիք Օհանջանեանի, Երեւան, 1951, էջ 293-298 (ասացող՝ Այրարատցի Մուրադ Յովսէփեան, որ սորված է Մոկացի Բարամէն):

101. Սասունցի Դաւիթ (մոր պատումներ), հաւաքեցին եւ հրատարակութեան պատ-

Հստայա պատումներուն, խանդութի բերդը կը գտնուի «Իրանայ քաղաք, խոյ»¹⁰², խոյ¹⁰³, Թաւրիզ¹⁰⁴, Կապուտկող¹⁰⁵:

Մեր կարծիքով, Օղան-Տօղանի անունը սկզբնապէս Օղան էր, իսկ յետոյ, կրկնաւորումի ճամբով, աւելցաւ «Տօղան»ը (Հմմտ. Զինումա-չին, Զինմաչին). այնուհետեւ տեղի ունեցաւ երկճիւղումը (Հմմտ. Բադին եւ Կոքրադին)¹⁰⁶:

Հաւանական է, որ Մոկսի ասացողներու Օղանը փոխարինած ըլլայ Աջմու շահը, որ «Բապը Փոենկի»ի հետ միայն կ'երեւի մոկացի Թումա Պետրոսեանի պատումին մէջ, ուր խանդութի քաղաքը կը մնայ խոյ¹⁰⁷: Այսպէսով, կը հիմնաւորուին թէ՛ «մէկ Օղանայ թագաւորն է, մէկ Տօղանայ» եւ թէ «Աջմու էն եանէն են» բացատրութիւնները, զորս տուած է մոկացի Յովան ասացողը¹⁰⁸:

Անկարելի է, որ «Կապուտկող», «Կաղզուան», «Բերդ Կապուտին» տեղադրումները¹⁰⁹ յետագայ իմաստաւորումներ ըլլան խանդութի ատրպատականեան հայրենիքին¹¹⁰, բայց հակառակը աւելի հաւանա-կան է, եթէ նկատի ունենանք, որ Աջմու շահի հաւանական նախանուն Շապուհը (Շապկով խորասան, Շապի խորասանցի, Շապուհ արքայ, Շապուհ Երզան, Շրբզան խորասական, Շապգոնայ խորասանու) յիշող բոլոր պատումները կու տան Կաղզուան, Կապուտկող կամ Բերդ Կապուտին իբրեւ խանդութի բերդ^{110ա}:

Պետրոսեան, վերլուծելով մերձակայ չրջանի քաղաքական իրա-դրութիւնը Ժ. դարուն՝ դիւցազնավէպի ձեւաւորման ժամանակաշրջա-նին, կ'եզրակացնէ, որ «միջնադարեան Ատրպատականի եւ Անդրկով-կասի նստակեաց բնակչութեան հարեւան մերձկասպեան ցեղերի այս

րաստեցին Գրիգոր եւ Վահագն Գրիգորեանները, Երեւան, 1977, էջ 235-237 (ա-սացող՝ Ղազանֆարցի Գէորգ Պետրոսեան), 303-306 (ասացող՝ Սաբէթ Պետրոս-եան. երկուքն ալ սորված են իրենց հօրեղբորմէն՝ Սասունցի Նիկողոս Մարգար-եանէն):

102. Սասնայ ծոփը, Ա. Հատոր, էջ 208:

103. Նոյն, էջ 283. Սասունցի Դաւիթ, էջ 229, 296:

104. Սասնայ ծոփը, Ա. Հատոր, էջ 360:

105. Սասնայ ծոփը, Բ. Հատոր, Բ. մաս, էջ 284:

106. «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի յաւելումնի մը մէջ (հեղինակ՝ Մխիթար Գօշ) կը յիշուի, 1147էն ետք, «իշխան աշխարհի ձարաբերդոյ» (Ջրաբերդ) Տաւշանը (Տօղան) (ՎԱՐԱՆԿԱՍՈՒԱՑԻ, Նշ. աշխ., էջ 354), սակայն նմանութիւնը բոլորո-վին պատահական է:

107. Սասնայ ծոփը, Բ. Հատոր, Ա. մաս, խմբագրութեամբ Մ. Արեղեանի եւ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, 1944, էջ 446, 455:

108. Սասնայ ծոփը, Ա. Հատոր, էջ 212:

109. ԱԲԵՂԵԱՆ Մ., Երկեր, Ա. Հատոր, Երեւան, 1966, էջ 350-351, 377:

110. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, «Սասնայ ծոփ»ի..., էջ 196:

110ա. Սասնայ ծոփը, Բ. Հատոր, Ա. մաս, էջ 30, 79, 305, 394. Բ. մաս, էջ 142, 198, 509:

ընդհանրութիւնն է»¹¹¹ որ օղան (< աղուան)–տօղան անունը կը ստանայ հայերու մէջ ու այդպէս ալ կ'անցնի դիւցազնավէպին: Մէկդի ձգելով, որ այդ տեղորոշումը միայն հիմնաւորուած է «Աջմու էն եանէն են» խօսքով¹¹² (ո՞վ ճշտած է մոկացի ասացողին «էն» դերանունին տուած ուղղութիւնը), որեւէ հիմք չկայ Ժ. դարուն վաչկատուն «աղուան» հաւաքականութեան համար, իսկ դիւցազնավէպը ոչինչ կ'ըսէ Օղան–Տօղանի եւ իր զօրքի ընկերա–տնտեսական կացութեան մասին:

Ինչ կը վերաբերի լեզուական փաստարկին (աղուան > * աւղան > օղան)¹¹³, պէտք է ընել, որ ակադմի ձեւը ոչ իսկ իբրեւ ձեռագրային տարրն թերցում վկայուած է, որքան մեզի յայտնի է, բայց կայ հակառակը՝ աֆղան (= աւղան) > աղուան¹¹⁴ եւ աֆղան > աղուան = ալան¹¹⁵:

Օղանը կրնայ նոյնանալ լաւաններու հետ, եթէ նկատի ունենանք. ա. – «Սասունցի Դաւիթ»ի գիտական բնագրի ծանօթագրութիւնները դիտել կու տան, թէ Օղան–Տօղանի «իշխանութեան տերիտորիան որոշ չէ. գտնուում է մօտաւորապէս Մասիսի շրջակայքում»¹¹⁶: Կ'արժէ յիշել «Այրարատայ կողմանէ» Առաւելեան տոհմը եւ Օլանէ բերդը (Արտաշատի շրջան):

բ. – Նանդութը այլազգի թագաւորի (օր. Գաղղուանայ ամիրի)¹¹⁷ կամ Օղան–Տօղանի¹¹⁸ դուստրն է. հմմտ. լաւանական արքայադուստրեր Սաթենիկն ու Աշխէնը, որոնք ամուսնացած են հայ թագաւորներու հետ:

111. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, «Սասնայ ծոք»ի... , էջ 199:

112. Նոյն, էջ 197:

113. Նոյն տեղ, էջ 199:

114. Աֆղան–աղուան նոյնացումին համար, տե՛ս, օրինակ, ԱՐԱՄԵԱՆ Հ. ՍԱՄՈՒԵԼ, Դաւիթ Բէկ կամ Պատմութիւն Ղափանցոց, «Բազմավէպ», 1–2, 1977, էջ 301: Միեւնոյն սխալը կը գտնենք մեր ժամանակակից պատմագրութեան մէջ. այսպէս, Բակուրիան կը տեղադրուի «Աղուանստանի հիւսիսում, մեզ յայտնի Տաշկական ՍՍՀ» (ՄԵԼԻՍԵԱՆ, նշ. աշխ., 115. Ընդգծումը մերն է):

115. Եսայի Հասան–Ջալալեանց կաթողիկոսի հետեւեալ հատուածը լեզուական չփոթի եւ աղուաններու առասպելականացումի զազաթնակէտը կը հանդիսանայ (կու տանք Պրոսէի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, ձեռքի տակ չունենալով բնագիրը). – «IL y avait du côté du Khorasan et de Qandahar une nation nommée Aghovans, indigène, dit-on, des montagnes du Caucase et du pays des Alains, et Conservant encore son ancien nom» (DONABEDIAN, MUTAFIAN, op. cit., p. 53). Աֆղանները ո՛չ միայն Կովկասէն կը տարուին, այլեւ Ալանքէն (փոխանակ Աղուանքի). տե՛ս Ալիշանի քննադատութիւնը՝ Հ. ՂԵՌԵՄԻԱՆԻ ԱԼԻՇԱՆ, Աղուանք, «Բազմավէպ», 2–3, 1972, էջ 342–343:

116. Սասնայ ծոք, Բ. հատոր, Բ. մաս, էջ 864:

117. Սասնայ ծոք, Բ. հատոր, Ա. մաս, էջ 30:

118. Սասնայ ծոք, Ա. հատոր, էջ 684:

դ.- Ալանական գաղթականութեան ներկայութիւնը Արտազ՝ Սանդուկի նշուած հայրենիքներու (Վասպուրական, Նախիջեւան, Ատրք-պատական) անմիջական մերձակայքը:

դ.- Նշուած $a > o$ անցումներէն զատ ($as > os$, Արտազ $>$ Արդոզ, $alani > roxolani$)¹¹⁹, պէտք է յիշել $w > o$ անցումը որոշ գաւառաբարբառներու մէջ, յատկապէս՝ Մոկա (համտ. աղիւս, Մոկա եւ Վան՝ օղիւ, Ողմի՝ օղէս)¹²⁰:

ե.- Սանթուկի թշնամիներու առասպելա-հէքեաթային եւ տարասեռ բնոյթը¹²¹.- Պապ Տոենկի (թերեւս ունիթոռական շարժումէն ետք)¹²², Շապուհ (Շապուհ Բ., 309-380), Չինմաչինի Թազաւոր (հէքեաթային)^{122ա}, Սեւ Թազաւոր (հէքեաթային), Հալապայ Թազաւոր¹²³, Օղան-Տօղան եւ Լանդբադ: Այս անորոշութիւնը ցոյց կու տայ, որ զիրար փոխարինող անունները ժամանակագրական յատուկ կապ մը չունին դիւցազնավէպի ձեւաւորման ժամանակաշրջանի հետ:

Աւելորդ չէ կանգ առնել Լանդբադի վրայ: Ըստ մեզի, սխալ էր անոր ներմուծումը համահաւաք բնագրին մէջ, Լամդքամդ անճիշտ

119. Կրնա՞նք արդեօք $*arya > olan$ անցումի մէկ տարբերակը նկատել Պրինկոսի յիշատակած օրամ ցեղանունը ($*arya > oran$). «Ումանք Մոնկոսի չուրջը մինչեւ Կերտունեան լեռներ տեղադրում են հետեւեալ ցեղերին. ափին՝ Նապրեր, նրան-ցից վեր, մինչեւ Կոլխերի լեռների գագաթները՝ էսսեղոններ. յետոյ կամակներ, օրաններ, սուտակներ, մազամակներ...» (ՅԱԿՈԲԱՆ, նշ. աշխ. 117):

120. Ա $>$ o անցումի ուրիշ օրինակ է Մոկաի Առուանից կամ Առուանից ձոր գաւառանունը: Բ. Յարութիւնեան զայն կը նկատէ Առուանեան (ըստ «Գահնամակի» Առուանեան) տոհմի սեփականութիւնը (ՅԱՐՈՒԹԻՆՆԱՆ Բ. Մեծ Հայքի Մոկի աշխարհի ըստ «Աշխարհացոյցի», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1, 1990, էջ 50): Երեմեանի նույնացումները (Առուանից ձոր = այժմեան Օրան-տարաւոր հո-վիտ, «Առուանից ձոր» ամրոց [Առուանց] = այժմեան Ուրանց գիւղ) (ԵՐԵՄԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 37-38) մեզի թոյլ կու տան առաջարկել հետեւեալ անցումը. Առա-ւան / են $>$ Առուանց / ենց $>$ Առանց (ուսմց-ամց յոգնակիակերտ մասնիկնե-րու չփոթ) $>$ Օռանց-Օրանց $>$ Ուրանց: Առուանց $>$ Աււ/արանց անցումը պատճառաբանուած է ձեռնական բարբառի ազդեցութեամբ (ՅԱՐՈՒԹԻՆՆԱՆ Մեծ Հայքի Մոկի աշխարհի..., էջ 45), բայց յաւելեալ լուսաբանութիւններ տրուած չեն:

121. Միայն համահաւաք բնագրին մէջ եօթը Թազաւորները միասին կ'երեւին (Սա-ւուցի Դաւիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս, Երեւան, 1939, էջ 313), ըստ երեւութի Յակոբ Նրզէեանի՝ սասունցիէ մը լսուած պատմութիւն ազդեցութեան հետեւանքով («Եօթ ուզնական Թազաւորներ», Սամալ ծոնք, Բ. հատոր, Բ. մաս, էջ 85):

122. Սահակիւրներուն չըջանը իբրեւ terminus a quo ընդունիլը ըստ մեզի բաւարար հիմք չունի. Մեծ Հայքի եւ անոնց միջեւ որեւէ չփոխ մեղած չէ:

122ա «Չինմաչին» կրկնաւորումը, ի հարկէ, կրնայ Ժ.-ԺԲ. դարերուն ձեւաւորուած «Գոգ-Սագոգ»ի վրայ. տե՛ս PSEUDO EPIPHANII, Sermo di Antichristo (Ar-
moniaci di fine iomporum), a cura di Giuseppe Frasson, Venezia, 1976, p. 297-298.

123. Տե՛ս Սամալ ծոնք, Բ. հատոր, Բ. մաս, էջ 848:

ձեռով. Լոռուայ Համզան, որ վեց պատումներու մէջ կ'երեւի, դուրս մնացած է¹²⁴: Լանդբադը միայն երկու անգամ կը գտնենք, յաջորդաբար Լամդրադ եւ Լամդրա ձեռով, Ս. Թադէի վանքի գիւղացի Դաւիթի¹²⁵ եւ իր որդի Ալօ Դաւթեանի պատումներուն մէջ¹²⁶: Հետաքրքրականը այն է, որ այս երկու փոփոխակները կը պատկանին, ըստ Արուսեակ Սահակեանի մանրամասն վերլուծումին¹²⁷, դիւցազնավէպի տարրալուծման եւ հէքեաթայնացման ժամանակաշրջանին: Գիւղացի Դաւիթի Համաձայն, իմանդութի հայրենիքը Քիլիսէն է (նախկին Շաւարշանը)¹²⁸. Ալօ Դաւթեան այս մասին տեղեկութիւն չունի: Վերջինն ալ արտատէր պառաւի անէծքը շատ իւրօրինակ կերպով կու տայ («որ Լանդբա թագաւորի նետ ու անեղ մէջ քո սրտին ըլլի») ¹²⁹ եւ անիծապարտութեան կասկածը կը ստեղծէ Դաւիթի մէջ¹³⁰:

Արտագ-Շաւարշանի մէջ Լանբադ անունի երեւումը կրնա՞ր արդեօք Օղանի յետին փոխակերպում մը համարուիլ, սկզբնական օր անկումով, եւ կամ տեղական Ալանդ (Հմմտ. Աղանդ-ռոտ գետանունը) ձեւի մէկ տարբերակը: Երկրորդ մասը գուցէ սկիզբի լամդի կրկնաւորում ըլլայ, նի անկումով:

Թէպէտ այս մեկնաբանութիւնը, թերեւս, հեռակայ արձագանգն է պատմութեան եւ առասպելի մէջ տարրալուծուած անունի մը:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

124. Լեւոն Սիւրմէլեան, որ գիտական բնագրի վրայ կը հիմնուի, սրբազրած է այս կէտը, թէ եւ սխալմամբ բաժնած է Շապուհն ու իր կրկնակները (Շապուհով Նորասան, եւն.), ստեղծելով «King of Khurasan» մը (SURMELIAN LEON, *Daredevils of Sassoun*, London, 1966, p. 189).

125. Սասնայ ծոռի, Բ. հատոր, Բ. մաս, էջ 347-348:

126. Նոյն տեղը, էջ 382-384:

127. Տե՛ս ՍԱՀԱԿԵԱՆ Վ., «Սասնայ ծոռի» ժողովրդական վէպի աշխարհագրական տարածման եւ տեղայնացման խնդիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 2, 1971, էջ 100-105:

128. Սասնայ ծոռի, Բ. հատոր, Բ. մաս, էջ 344:

129. Նոյն, էջ 378:

130. Նոյն, էջ 383:

Summary

ARMENO-ALANIAN NOTES

VARDAN MATIOSSIAN

Armenian historians have many references about the Alans - Indo-Europeans speakers which established themselves in Northern Caucasia about the first century A.D. and their relations with the Armenians. The author analyzes those data and makes some comments.

Apparently there was an Alanian tribe in Iberia which fought against Artaxias (Artašes) I (190-160 B.C.), mentioned by the Georgian historian Leonti Mroveli, from which the Arawelean *naxarar* house, settled in the region of Ayrarat (Sebeos), had come. The fortress of Olané, mentioned by Strabo near Artaxata, which was the treasury of Tigranes II the Great and his son Artavasdes II, might have been his center (cf. the ethnonym *roxolani* «bright Alans»), with Alan prisoners brought down by Smbat Bagratuni after his punitive expedition (Movšes Xorenac'i).

A second group of Alan prisoners settled in the Alant-rod river's basin, south from Artaz, in the first century A.D., during the reign of Tiridates I (= Artaxias I, according to Xorenaci). The new settlers were probably ruled by the Manuean family, linked with the Amatuni, lords of Artaz.

Graeco-Roman and Armenian sources often confused Alans (*Alank'*) with Caucasian Albanians (*Alwank'*). The Massagetae, an Alanian tribe, conquered the western shore of the Caspian Sea, in the east of Alwank, in the first century, and perhaps ruled the whole country until the fourth century.

This confusion has raised some interesting issues. One of them concerns Koriwn's mention of Mesrop Mastoc' and Albanian priest Benjamin. Refining a previously advanced hypothesis, the author suggests, albeit cautiously, that Benjamin could have been an Alanian priest asking for an alphabet only to translate Holy Scriptures and facilitate evangelization.

Another question is Xorenac'i's passage on the death of bishop Grigoris by Albanian prince Sanatruk's treacherous behaviour. On the basis of *Buzandaran's* information about Sanesan, king of the Massagetae, Sanatruk has to be regarded as Alan.

In the fourteenth century, Haiton mentions Alania as Iberia's eastern neighbour. The name has been connected with Albania. But Step'anos Orbelean's account leads to suppose that, by 1300, the Georgian eastern borderline was the Aragvi valley and contemporary Southern Ossetia, which might be regarded as Alania (there was another Alania in the zone of Mt. Klukhori, as Procopius of Caesarea stated).

Finally, certain historical and linguistical facts suggest that the «Olan-Dolan» king mentioned in the Armenian national epic «David of Sassoun» may be regarded as a reminiscence of Alans. A certain king Landbad or Landba, twice mentioned in later variants of the epic, told by father and son in Artaz at the beginning of this century, might also be connected to Alans.